

ઋગ્વેદીકાર

૨૦૦૦ની સાલમાં ગોંડલથી મુંબઈ આવ્યો એ પહેલાં દીપકભાઈ ગોંડલ આવતા ત્યારે ખુબ બધી વાતો થતી. વાર્તા, નવલકથા, કવિતા, અધ્યાત્મ અને એ સિવાય બીજા અનેક વિષયો પર ચર્ચા થતી. મુંબઈ આવ્યા પછી મૂંઝવણ એ હતી કે શું કરીશ? ભારતીય વિદ્યા ભવન ખાતે ‘નવનીત સમર્પણ’ની ઓફીસે દીપકભાઈ સાથે બેઠો હતો ત્યાં એમણે કહ્યું કે “અધ્યાત્મ વિશે એક પાનાંમાં સમાય એવો પ્રસંગ લખી આપો.” મેં કબીર વિશે એક પ્રસંગ લખી આપ્યો. બીજા મહિને તેમણે ‘નવનીત સમર્પણ’ના પહેલા પાને ‘મરમ ગહેરા’ શીર્ષક હેઠળ છાપ્યો અને કહ્યું કે બીજો લેખ આપો એટલે આવતા મહીનાનું મેટર થઈ જાય એટલે મેં કહ્યું કે હું નિયમિત નહીં લખું તો કહે “વાંધો નહીં, હું પહેલું પાનું કોરું રાખીશ” અને પરાણે મેં લખવાનું શરૂ કર્યું અને ‘મરમ ગહેરા’ ખુબ જ પ્રસિધ્ધ થયું. એ દરમિયાન ‘નવનીત સમર્પણ’ માટે મારી પાસે મુલાકાતો લેવડાવવાની શરૂઆત કરાવી અને ‘નવનીત સમર્પણ’મા જે રપ મુલાકાતો પ્રગટ થઈ એનું મારું આ ચોથું પુસ્તક પ્રકાશિત થવા જઈ રહ્યું છે. મારા દરેક પુસ્તકનું શીર્ષક દીપકભાઈએ આપ્યું અને પ્રસ્તાવના પણ લખી આપી. હું હૃદયપૂર્વક દીપક દોશીનો ઋણી છું.

ભારતીય વિદ્યા ભવનના પગથિયે એક સાંજે શોભિત દેસાઈએ મને કહ્યું કે ‘રાજ્યા તારા ‘મરમ ગહેરા’ના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ મોરારિબાપુ પોતાની કથામાં તારા નામ સાથે કરે છે.’ મેં દીપકભાઈ સાથે વાત કરી અને એ સમયે ‘મરમ ગહેરા’ ના ત્રીસેક પ્રસંગોનું નાનકડું પુસ્તક પ્રકાશિત થઈ રહ્યું હતું અને એ માટે બાપુ પુસ્તક વિશે લખી આપે એવું સૂચન કરવા બાપુને પત્ર લખવા દીપકભાઈએ મને કહ્યું અને મેં પત્ર લખ્યો અને થોડા દિવસ પછી મને ફોન આવ્યો કે ‘હું મહુવાથી મોરારિબાપુ બોલું છું.’ મારા માનવામાં જ ન આવ્યું પણ ખરેખર બાપુ જ વાત કરી રહ્યા હતા. મેં તેમને પુસ્તક વિશે લખી આપવાની વિનંતી કરી અને એમણે સ્વીકારી લીધી. આ રીતે બાપુ સાથે લાગણીનો સંબંધ બંધાયો. બાપુએ મને મહુવા આવવા કહ્યું એટલે દીપકભાઈએ કહ્યું કે

જાઓ છો તો બાપુની મુલાકાત પણ લેતા આવજો. તે પછી કોઈ પ્રોગ્રામ માટે બાપુ ભારતીય વિદ્યા ભવન ખાતે આવ્યા અને ‘નવનીત સમર્પણ’ની ઓફીસે પધાર્યા. તે સમયે મુન્શીજીના દીકરા ગિરીશભાઈ જીવિત હતા, તેમણે બાપુને ઘરે પગલાં કરવા વિનંતી કરી એટલે બાપુએ કહ્યું કે “મુન્શીજીનુ ઘર એટલે મારા માટે મંદિરથી જરાય ઓછું નથી... ચાલો...” અને બાપુ સાથે હું અને દીપકભાઈ પણ મુન્શીજીના ઘરે ગયા. આ રીતે બાપુનો ભારતીય વિદ્યા ભવન સાથે સંબંધ બંધાયો.

‘નવનીત સમર્પણ’ના ૫૦ વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે પણ બાપુ પધાર્યા અને તે સમયે ભવનને કથા અર્પણ કરવાની બાપુએ જાહેરાત કરી. ‘મરમ ગહેરા’નું વિમોચન કરવા પણ બાપુ ભારતીય વિદ્યા ભવન પધાર્યા હતા. મારી દરેક પ્રવૃત્તિને બાપુએ પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, બિરદાવી છે.

કહેવત છે કે ‘ગામમાં ઘર નહિ ને સીમમાં ખેતર નહિ’ આ મને એટલે લાગું પડે છે કે મારું મૂળ વતન મહુવા છે પણ અમારું ત્યાં કઈ છે નહિ. ઘણી વખત મહુવા જવાનું બન્યું છે પણ ૨૦૦૫મા બાપુનો ઈન્ટરવ્યુ કર્યો ત્યારથી જ્યારે મહુવા ગયો છું ત્યારે કૈલાસ ગુરુકુળ ખાતે રહ્યો છું અને ત્યાં અનેકવાર આદરણીયશ્રી જયદેવભાઈ માંકડ સાથે બાપુ વિષે, બાપુના કાર્ય વિશે ઘણી વાતો થઈ છે. બાપુ અને તેમના કાર્યને નતમસ્તક થઈ જયદેવભાઈ ચૂપચાપ પ્રેમપૂર્વક પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. આટલી જવાબદારીઓ અને વ્યસ્તતા છતાંયે હંમેશા તેમણે મીઠો આવકાર આપ્યો છે. સૂર અને શબ્દ સાથે તેમની ઘનિષ્ટતા અને સમજ અનેકવાર મેં અનુભવી છે. અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કરી હું તેમનો ઋણસ્વીકાર કરું છું.

આ પુસ્તકમાં જયશ્રીદીદીની મુલાકાત લેવા મારો મિત્ર નિર્મલ ઠક્કર મારી સાથે આવ્યો હતો એટલે તેનો આભાર વ્યક્ત કરું છું.

મારા મિત્ર સુરેશ જોષીએ શુભા જોશી સાથે વાત કરીને મારી મુલાકાત કરાવી તે બદલ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

રાજકોટ સ્થિત મારો મિત્ર મનોજ જોશી મને ભીખુદાન ગઢવીની મુલાકાત લેવા જૂનાગઢ લઈ ગયો તે બદલ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

મારી બેસ્ટ ફ્રેન્ડ અને પત્ની ખ્યાતિ જેણે આ દરેક મુલાકાતોને બારીકાઈથી

જોઈ સૂચનો કર્યા તે માટે તેનો આભાર માનીશ એ તેને નહીં ગમે એટલે મને ખ્યાતિ મળી એ માટે ઈશ્વરનો આભાર માનું છું.

‘નવનીત સમર્પણ’માં દીપકભાઈના સહાયક યોગેશ પટેલે બધા જ જુના અંકો શોધી આપ્યા એ બદલ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

અને છેલ્લે ઝેન ઓપસે મારી અપેક્ષા કરતાં પણ આ પુસ્તકને વધુ સરસ માવજત કરી આપની સમક્ષ મૂક્યું એટલે એમનો વિશેષ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

– રાજુ દવેના વંદન

श्री निरंजन राज्यगुरु

પ્ર. આજના સંદર્ભે ભજનસાહિત્યના અંત વિશે તમારું શું કહેવું છે? એની પ્રસ્તુતતા કેટલી? ભજનસાહિત્ય આજની પેઢી સુધી શા માટે પહોંચ્યું જોઈએ?

ઉ. ભજન એ આપણા પારંપરિક સાહિત્યનો પ્રકાર છે, સ્વરૂપ છે. છેલ્લાં ૫૦૦ વર્ષથી આપણા ગુજરાતમાં ભજનસાહિત્ય ગવાતું આવે છે. નરસિંહ મહેતા પણ ‘ભોર થયા લગ ભજન કીધું’ એમ ગાતા હોય તો આપણે નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિ કહીએ છીએ, પણ એમણે પણ પરંપરાગત, લોકસમુદાય પાસેથી સચવાયેલી સામગ્રી વિષયવસ્તુરૂપે, ઢાળ, તાલ, ઢંગ કે તેના ગમે તે સ્વરૂપે લીધી, એ પરંપરા નરસિંહે પણ સ્વીકારી છે. એટલે આપણે ત્યાં ત્યારથી આજ સુધી જીવંત રહેલો આ સાહિત્યપ્રકાર ગામડાની તળ ભોમકામાં પાંગરતો આવ્યો છે, વિકસતો આવ્યો છે અને લોકઠેયામાં સચવાતો આવ્યો છે. ગામડાની કોઈ ભજનમંડળી એવી નહીં હોય જ્યાં નરસિંહ, મીરાંનાં પદો ગવાતાં ન હોય. છેવટે રાસ-રાસડા રૂપે કે પછી ગરબા, કીર્તન કે ભજનરૂપે પણ ગવાતાં હોય. આપણે ત્યાં સૂર્યોદય, મંગળા આરતીથી શરૂ કરીને શયન આરતી સુધી જે ગવાય એ પદ પ્રકારને આપણે પદ કહીએ છીએ. જ્યારે ભજન એ સ્વરૂપ એવું છે કે જે સાયંકાળથી શરૂ થાય અને સૂર્યોદય સુધી ચાલે. ભજનમાં જીવન શું છે? માયા શું છે? જગત શું છે? તેની વાત તો આવે જ છે, પણ સાંપ્રત સમયમાં તમારે કેમ જીવવું? શું કરવું? શું ન કરવું? દા. ત. કોઈ સંત ગાતા હોય કે

‘એવા દોરંગા ભેળા રે નવ બેસીએ,
એ જી એમાં પત પોતાની જાય.’

જે વ્યક્તિ કાંચીડાની જેમ વારંવાર રંગ બદલતી હોય તેનો સંગ ન કરવો. અધ્યાત્મના પથમાં તમારે જ્યારે આગળ વધવાનું છે, ત્યારે કોઈ પણ ગુરુ કે માર્ગદર્શક પહેલી શીખ એ આપે છે કે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યને માટે સર્વકાલીન સનાતન સત્ય હોય તો એ છે કે એણે જીવનનું લક્ષ્ય, ધ્યેય નક્કી કર્યા પછી શું કરવું અને શું ન કરવું એ સદ્ગુરુ સમજાવે છે. તેનાં બંધન અને વિધિ-નિષેધ આપણે પાળવાં જોઈએ. એ આપણને ભજન સમજાવે છે. સમાજમાં દરેક પ્રકારના લોકો વસે છે, એમાંથી કોની સાથે કેવો વહેવાર કરવો તે અને જીવન જીવવાની શીખ આપણને અનાયાસે ભજન આપે છે.

પ્ર. કથા અને આખ્યાન. એ સંદર્ભથી ભજન કઈ રીતે જુદાં પડે છે ?

ઉ. સહુથી મોટું તત્ત્વ... લોકહૈયાને ડોલાવનારું તત્ત્વ, એ એનું લાડસૌંદર્ય છે. એનો ઢાળ, એનો લય અને તદ્દન સરળ શબ્દો હોય, સહજ ભાષા અને લોકબોલી, ગામડાનો તળખેડૂત કે વણકર કે ચમાર પણ એ શબ્દોને સમજી શકે છે. તે માટે તેણે કસરત નથી કરવી પડતી. આજે કોઈ કવિતા સમજવા માટે મારી બુદ્ધિને ચકાસવી પડે. પણ કોઈ સંતકવિ પોતાની રચનામાં પોતાના અધ્યાત્મને, તત્ત્વજ્ઞાનને રજૂ કરે છે ત્યારે એવી પારંપરિક કે તળપદી વાણીમાં મૂકે છે કે જે સાવ સ્થૂળ દશામાં જીવતો માણસ હોય તે પણ એના અર્થને પૂરેપૂરો પામી શકે છે.

પ્ર. ‘સુરતા’ પછી ‘નુગરો’ આ બધા શબ્દો શું સૂચવે છે ?

ઉ. એ સંતસાહિત્યના પારિભાષિક શબ્દો છે. આપણે ત્યાં ચાર પ્રવાહોમાં આપણી સંતવાણી વહે છે. નાથ સંપ્રદાય એટલે હઠયોગનો માર્ગ. પછી કબીરસાહેબનો શબ્દ-સુરતયોગ. હઠયોગ કાયાની સાધના છે, જ્યારે શબ્દ-સુરત એ શબ્દની સાધના છે. તેની સામે આપણા દેશી-તળપદા સંતોનો સંતમત છે. તેમણે કોઈ વેદાંતી પરિભાષા નથી વાપરી. સહજ-સરળ રીતે વાત કરી છે. જ્ઞાનમાર્ગી કવિની આપણી પાસે આખી પરંપરા છે અને પછી ભક્તિમાર્ગી પરંપરા છે. એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે. દા. ત. અખો જ્ઞાનમાર્ગી કવિ છે, તો તેની સામે દાસી જીવણ લઈએ તો તેમાં જ્ઞાન પણ મળે, યોગ પણ મળે અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પણ મળે. એટલે સૌરાષ્ટ્રની જે સંતપરંપરા છે તેમાં આ બધી જ વસ્તુઓનો એવો સમન્વય, એવું રસાયણ થયું છે કે એમાં સૂફીઓની પ્રેમસાધના પણ આવી જાય. એમાં કબીરનો શબ્દ-સુરતયોગ પણ આવે, એમાં ગોરખનો હઠયોગ પણ આવે, દા. ત.

‘વનરૂપી મેં તો ઘોડો પલાણ્યો,
ઊલટી ચાલ ચલાય.’

તો આ સિદ્ધિ પ્રાણાયામની પ્રક્રિયા દર્શાવે છે.

પ્ર. સૌરાષ્ટ્રની આ સંતપરંપરા પાછળનું કારણ ગિરનાર છે ?

ઉ. એ તો ખરો જ, પણ હું કહીશ કે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન સપ્તપુરીઓમાંથી દ્વારકા એક છે. પછી ગિરનાર અને પાછું ચારધામમાં

પણ દ્વારકા આવે. ગિરનાર તો એવું સિદ્ધ ક્ષેત્ર છે, જેને પુરાતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ હિમાલયનો દાદો માનવામાં આવે છે. ગિરનારના પથ્થરો વિશે પુરાતત્ત્વવાદીઓ માને છે કે તે કરોડો વર્ષથી અસ્તિત્વમાં છે. હિમાલયના સર્જન કરતાં અનેક ગણો જૂનો ગિરનાર પર્વત છે. ભારતવર્ષનો કોઈ પણ સંપ્રદાય હોય પછી એ શૈવ ધર્મ હોય, શાક્ત હોય, વૈષ્ણવ હોય, જૈન હોય, બૌદ્ધ હોય કે કોઈ પણ સંપ્રદાય હોય. કોઈ પણ સંતપરંપરાના સાધકની અધ્યાત્મયાત્રા ગિરનાર કે દ્વારકાની યાત્રા વગર અધૂરી કહેવાય. શક્તિરૂપે મા અંબા ત્યાં બિરાજમાન છે. ગુરુ દત્ત ત્યાં બિરાજમાન છે. જૈન ધર્મના નેમિનાથની ટૂંક હોય. ભારતીય સંત સાધનાધારામાં બીજા નાનાનાના ગુપ્ત અને ગૂઢ સાધનામાર્ગો છે. સંત છે, અઘોરી છે, હકયોગ છે. એના જાણકારો તમને ગિરનારમાં મળે, હિમાલયમાં મળે કે આબુમાં મળે. આ ત્રણ સિદ્ધક્ષેત્રો છે. સહુથી વધુ સંત તમને આબુમાં મળે, ગિરનારમાં પણ મળે. અમુક ધરતીનો અમુક જાતનો પ્રભાવ હોય છે કે યુગોથી ત્યાં સાધના થતી આવી હોય. એ ચાર્જ થયેલું વાતાવરણ હોય એવાં સ્થળોએ સાધકને બળ મળે. સહજતાથી, સરળતાથી સાધક તે સ્થળોએ આગળ વધી જાય. આપણા કોઈ પણ સંત હોય. દા. ત. મેકરણદાદાએ બાર વર્ષ ધૂણો ધખાવીને ગિરનારમાં સાધના કરેલી.

પ્ર. ભજન વિશે એવી વાત છે કે સાંજથી લઈને સવાર સુધી તેના અલગ-અલગ પ્રકારો છે, તો તે કયા પ્રકાર છે? અને શા માટે છે?

ઉ. એનું એક ચોક્કસ વિજ્ઞાન છે, એક તો જાણે આ નાદબ્રહ્મની ઉપાસના છે. એની સાથે ચોક્કસ શબ્દ જોડાયેલો છે. એનો અર્થ છે, પરંપરા છે. એની પરિભાષા છે. પણ તેથી સાથેસાથે એ શબ્દ જ્યારે ગવાય છે, સ્વરમાં આવે છે. એક ભજનિક જ્યારે ભજન ગાવા બેઠો હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેણે પલાંઠી વાળી બેસવું પડે. પદ્માસન આપોઆપ વળી જાય. એના ખોળામાં રામસાગર હોય, જે તેને તાલ, સ્વર અને સૂર આપે તેવું લોકવાદ્ય છે. ભજનિકને ભજનના શબ્દો યાદ રાખવા પડે, તો જ એ ગાઈ શકે. તે સાથેસાથે શબ્દોના આરોહ-અવરોહ, રાગના ભાવ મુજબ યાદ રહે. એટલે તેના શ્વાસોનું નિયમન આપોઆપ થાય. જે ભજન જે સ્વરોનું હોય એ સ્વર સુધી એણે પોતાના અવાજને પહોંચાડવાનો હોય. એટલે ત્યાં સુધી પહોંચવા તેણે પ્રાણ ઉપર નિયંત્રણ રાખવું જ પડે. પ્રાણ ઉપર નિયંત્રણ રાખે એટલે

સહજ રીતે એના પ્રાણની ગતિ ભજનના લયની ગતિ સાથે એકરૂપ થાય. એની સાથે તેની સુરતા તો શબ્દમાં જ હોય. શબ્દમાં એની સુરતા રમમાણ હોય. લગન, ધ્યાન, તલ્લીનતા ભજનમાં જ હોય. તેનો અર્થ એ જાણતો હોય કે આ વિરહનું ભજન છે કે મસ્તીનું ભજન છે. ગુરુમહિમાનું પદ હોય કે ઉપદેશનું પદ છે તે તેને ખબર હોય. ભજન જ્યારે ગવાતું હોય ત્યારે ગાયક તો એ ભાવમાં હોય પણ આખો શ્રોતાસમુદાય પણ એ જ ભાવમાં હોય. ગુરુ એ પરમતત્ત્વનો જ એક અંશ છે, તે સમજથી ભજનો ગવાય છે.

પ્ર. એ રીતે તો આ વિદ્યાનો જ એક પ્રકાર થયો ને?

ઉ. ચોક્કસ. વિદ્યા જ છે. જીવંત વિદ્યા છે. આજે પણ એ જીવે છે. દા. ત. સંધ્યાનાં ભજનો ગવાય. એના પ્રકાર કહું - 'ગરવ કિયો સોઈ નર હાર્યો સિયારામજી સે.' આખો દિવસ પોતાના જીવનવ્યવહાર માટે ઘણાં બધાં કર્મો કર્યા હોય પણ સાંજે જ્યારે ઠાકર મંદિરે ચોરા પાસે બેસે છે અને ત્યારે આ ભજન ગવાય છે, દિવસ દરમિયાનનાં દશ્યો તેને યાદ આવે. આજે દિવસમાં મારાથી આટલું ખોટું કર્મ પણ થયું છે. એ કર્મનો તેને અહેસાસ થાય છે, પછી ત્રિકાળસંધ્યા. આપણે જરા ફંટાઈ ગયા. આપણે પાછા ભજનસાહિત્ય તરફ વળીએ. ગામડાની ભજન મંડળીમાં રાત્રે સાડા નવે સંતવાણીની શરૂઆત થાય. સાખી અને ગણપતિનાં ભજનો સહુથી પહેલા ગાવામાં આવે. ગણપતિનાં ત્રણ પ્રકારનાં ભજનો આપણે ત્યાં ગવાય છે. ઊલટ, પાટ અને નિર્વાણ. હવે ઊલટ એટલે નિમંત્રણ. પાટના ભજનમાં બીજમાર્ગી, ગુપ્ત પાટ-ઉપાસના થતી હોય તેનાં ભજનો ગવાય. એમાં ત્રીજો પ્રકાર છે નિર્વાણનાં ગણપતિ ભજનો. કોઈ સંત, સાધુનું જ્યારે અવસાન થાય અને એને ભૂમિદાહ આપવાનો હોય, દશનામી સાધુસમાજની જે પરંપરા છે, તેમાં તે વખતે જે ગણપતિનાં ભજનો ગવાય તેને નિર્વાણ પ્રકારનાં ગણપતિનાં ભજનો કહેવાય.

પ્ર. ભજન અને મંત્ર વચ્ચે કોઈ સામ્ય ખરું?

ઉ. મૂળ પ્રાકૃત અથવા લોકભાષામાં જ આ મંત્રો લખાયેલા છે અને એ અનુષ્ઠાન સાથે જોડાયેલા છે. જ્યોત પ્રગટાવતી વખતે કયો મંત્ર હોય તેની પાછી આખી જુદી જ વ્યાખ્યાઓ છે. એ સાધનાના ઘણા સંકેત-અર્થો છે. જુદાં જ રહસ્યો છે.

મૂલાધારથી સહસ્રાર સુધીની રચનાઓ આપણા ભજનસાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે. આપણને જો આખી પરંપરાનો ખ્યાલ હોય તો આપણે એમ ચોક્કસ કહી શકીએ કે આ સાધક કે સંત ક્યાં સુધી પહોંચ્યા છે અને કઈ સ્થિતિએ તેમણે આ રચના કરી છે. સંતસાહિત્યનો સમર્થ અભ્યાસી હોય તો એ કહી શકે કે એની અવસ્થા કઈ છે. હવે દા. ત. કોઈ ભજનમાં ‘મોતી’ શબ્દ આવ્યો, ‘ત્રિવેણી’ શબ્દ આવ્યો કે ‘ત્રિકૂટિ’ શબ્દ આવ્યો, આજે માનો કે મને સંતસાહિત્યની પરિભાષા આવડી ગઈ અને મારે એક ભજન લખવું છે, આ વાણી મેં વાંચી છે, પણ મને સાધનાની અનુભૂતિ નથી, તો હું મૂલાધારનો અનુભવ પછી લખીશ અને અનાહતનો અનુભવ પહેલા લખીશ. સાધક જ્યારે પોતાની સિદ્ધદશાએ પહોંચે છે ત્યારે જે કક્ષાએ જે માર્ગે સુરતાની યાત્રા કહી છે. એ મુજબ જ એ ભજનમાં આલેખે છે.

પ્ર. અનુભૂતિ વગર લખાયેલાં ભજનો ટકે ?

ઉ. ના, ટકે જ નહીં. અનુભૂતિ વગર હું તમને લખી દઉં કે ‘માનસરોવરે હંસા મોતી યુગે’ પણ આ પિંડમાં માનસરોવર કઈ જગ્યાએ છે એની જ ખબર ન હોય. કબીરસાહેબે તો ‘પિંડ-બ્રહ્માંડ અને નિર્મલ ચૈતન્ય દેસ’ એમ સાધક કે સિદ્ધ પુરુષની અઢાર ભૂમિકા વર્ણવી છે. પિંડનાં છ ચક્રો સિદ્ધ થાય પછી બ્રહ્માંડનાં છ ચક્રો આવે. પછી નિર્મલ ચૈતન્ય દેશનાં છ પદ્મ, તો ત્યાં સુધીની આખી સુરતાની યાત્રાની ઊલટ તથા પલટ કહે છે, સાધનાની અમુક કક્ષાએ સાધક પહોંચે ત્યાં તો પછી વાણી જ નથી, વ્યક્ત થઈ શકે નહીં. એટલે વ્યવહારની ભૂમિકાએ પોતાનો અલૌકિક અનુભવ છે એને શબ્દબદ્ધ કરવાનો છે. પૂરેપૂરો જો પોતે જાણી શક્યો ન હોય તો ત્યાં ગરબડ થવાનો સંભવ છે. હવે આગળ વધીએ, ગણપતિનાં ભજનો પછી ગુરુમહિમાનાં ભજનો શરૂ થાય. ગુરુ, ગણપતિ અને પરમાત્માને એકરૂપ ગણી ભજન શરૂ થાય. દા.ત.

‘ગણપતિ આવો, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ લાવો,

નિરભે નામ સુણાવો, સદ્ગુરુ બિના બાત રે કેસી ?

સાહેબ બિના બાત રે કેસી ? કો, મિલે સંત ઉપદેશી.’

સંતને-ગુરુને પરમતત્ત્વ સમજીને આપણા સંતોએ આ ભજનો રચ્યાં છે. આ ગુરુમહિમાનું ગાન લગભગ સાડાદસ સુધી ગવાય. આને ચોહાર કહેવાય.

એમાં ગુરુમહિમામાં ચાર ભજનો એકસાથે ગાવામાં આવે. ચાર ભજનિક બેઠા હોય. તો ચારેય એક-એક કડી ગાય. આમ ચોહાર ગવાય.

‘નાયા તે નર નિરભે થિયા ને કુડિયા કિનારે બેસી રહ્યા.’

સંતસાહિત્યમાં ગુરુ તરત શિષ્યને નિર્ભર કરે. ભયમુક્ત કરે. શરણાગતિ પછી ગુરુ પહેલા જ વ્યવહારજગતનું જ્ઞાન આપે. પછી ધીરેધીરે અભેદ આવે, અભય થયા પછી જ અભેદ દર્શન પ્રાપ્ત થાય. પછી જે તે સંપ્રદાયનાં પંથનાં ભજનો ગવાય.

પ્ર. આપણે ત્યાં શાક્ત અને શૈવપરંપરામાં જે ભજનોનું સર્જન થયું એમાં શાક્ત અને શૈવપરંપરાની રચનાઓ જુદી છે, તો એમાં કયો ભેદ છે ?

ઉ. ભેદ છે અને નથી, કારણ કે એમાં સમન્વય છે. ‘સંત’ બિરુદ આપણે એને જ આપીએ, જે નિરભે કરી, અભેદ સુધી લઈ જાય. કંઠી એમણે બાંધી હોય, પણ સાધનાધારા કોઈ બંધન કે કોઈ ચોકઠામાં બંધાયેલી ન હોય. કોઈ પણ સંતપરંપરાની ભજન મંડળી બેઠી હોય એમાં તેમની પરંપરાનાં ભજનો ગવાતાં હોય, પણ તેની સાથે બીજા સંપ્રદાયના સાધક-સંતોની વાણી પણ ગવાતી હોય છે. અગિયાર-સાડા અગિયારનો સમય થાય પછી જે સંપ્રદાયની સાધનાધારા હોય એ મુજબ સાધકને માર્ગ બતાવવામાં આવે અને તે પ્રમાણનાં ભજનો ગાવામાં આવે. સાધનામાં આગળ વધતાં સાધકને અલૌકિક અનુભૂતિ થાય. મૂરત-સૂરતની સાધના કે પછી નામ-વચનની સાધના કહે. માર્ગ એક જ પણ પરિભાષા જુદી. સાધકને અનુભવ થાય એટલે તેને શબ્દમાં બદ્ધ કરવો જ પડે. સારામાં સારી વસ્તુ આપણે ચાખી હોય તો તેની વાત બીજાને કરવાની ઈચ્છા થાય. એક સારું દ્રશ્ય જોયું હોય, સારું પુસ્તક વાંચ્યું હોય, તો પણ તેનો આનંદ વહેંચવાની ઈચ્છા થાય છે. જ્યારે આ તો પરમતત્ત્વની ઝાંખી છે, તો આવા અનુભવને સાધક વહેંચ્યા વિના કેવી રીતે રહી શકે? એટલે એ શબ્દમાં વ્યક્ત કરે છે. આને ‘પ્યાલા’ પ્રકારનાં ભજનો કહેવાય. અનુભવનો જે કેફ છે તે કેફને વર્ણવતાં ભજનોને પ્યાલા કહેવાય છે. પ્યાલાનાં ભજનો એ સાધકની પ્રાથમિક દશા છે. દા. ત.

‘દયા કરી મુને પ્રેમે પાયો,

મારી નેનુ મેં આયા નૂર પ્યાલો મેં પીધેલ છે ભરપૂર.’

ધ્યાલાને ઘણા બધા સંતોએ, ઘણા બધા ઢંગથી ગાયા છે. નામ-ખુમારીનો આ એ નશો છે જે ક્યારેય ઊતરતો નથી. રાત્રે બાર વાગ્યા સુધી આ પ્રકારનાં ભજનો ગવાય. ભજન એ નિર્ગુણ-નિરાકારની ઉપાસનાનું એક શબ્દ માધ્યમ છે. કીર્તન અને પદ, સગુણ-સાકારની ઉપાસનાનું એક શબ્દ માધ્યમ છે. રાત્રે બાર પછી આરાધનાનાં ભજનો શરૂ થાય. આરાધ એટલે નિર્ગુણ-નિરાકારનું સીધું અનુસંધાન. આપણે ત્યાં સૌરાષ્ટ્રમાં તળપદી ભજનવાણીમાં સહુથી પ્રાચીન... એટલે ત્યાં સુધી કે નરસિંહ મહેતા પહેલાં જે ઢંગ ગવાતા હતા તે આરાધ અને પરજ પ્રકારનાં ભજનો હતાં. આરાધના ભજનોની સાથોસાથ ‘રવેણી’ અને ‘આગમ’, રવેણીમાં આ સૃષ્ટિનું સર્જન કેમ થયું તેની વાત હોય. સાધક જ્યારે અમુક અવસ્થાએ પહોંચે ત્યારે સ્થળ-કાળનાં બંધનો વટાવી દે છે. પછી તેને દ્રષ્ટા કહેવાય છે. એટલે સાધક આગમ થયો. તેનાં ભજનો ગવાય. પછી ‘અનાહત નાદ’ પ્રકારનાં ભજનો શરૂ થાય અને પછી રાત્રે અઢી વાગ્યાથી ‘પરજ’ પ્રકારનાં ભજનો શરૂ થાય. આપણી વૈષ્ણવ-પ્રણાલી મુજબની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ નથી, પણ પોતાની અંદર સાધકને સાક્ષાત્કાર કરવો છે અને આ નિર્ગુણ-નિરાકારની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું અંતિમ પગથિયું છે નિર્ગુણ અને નિર્ગુણથી શરૂઆત કરી હોય તેનું અંતિમ પગથિયું છે સગુણ. ત્યાં પછી અભેદ થઈ જાય છે, પ્રિયતમને પોતાનામાં સમાવવાની તાલાવેલી જાગે છે, ધ્યાસ જાગે છે. આ અવસ્થામાં સાધક વ્યવહારમાં જીવીને સમગ્ર બ્રહ્માંડની સફર કરતો હોય છે. ‘પરજ’ પ્રકારમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદોમાં અતિ વિલંબિત વિરહનો અને કારુણ્યનો ભાવ છે. નવધાભક્તિ-ભાગવત અથવા તો નારદ ભક્તિસૂત્ર કે શાંડિલ્ય ભક્તિસૂત્રની ભક્તિની સંતસાધનાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જુદી છે. એટલે એનું મૂલ્યાંકન કરવા બેસીએ તો ખોટાં અર્થઘટન થાય. એટલે મૂળ વાત પર આવીએ. ‘સામેરી’ અને ‘પરજ’ આ બે રાગ એવા છે જે અત્યંત પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવે છે. ‘પરજ’ પછી મિલનનાં પદો ગવાય અને પછી આવે રામગરી. વહેલી પરોઢે લગભગ ચાર વાગ્યે રામગરી શરૂ થાય.

દા.ત.

‘હે જી વ્હાલા અખંડ રોજી હરિના હાથમાં
 વ્હાલો મારી જોવે છે વિચારી,
 દેવા રે વ્હાલો રે નથી દૂબળો,
 ઈશ્વર નથી રે ભિખારી.’

‘હે જી વ્હાલા નવ નવ મહિના ઉદરે વસ્યા... તે’
દી તેણે જમથી જિવાડ્યા.’

સમગ્ર બ્રહ્માંડનું રહસ્ય હોય, તો આમાં છે. રામગરી એટલે મિલન પછીનો વ્યક્ત થતો આનંદ અને એનો સંપૂર્ણ સંતોષ. આપણે ત્યાં એમ કહેવાય છે કે નરસિંહ મહેતા સવારના ચાર વાગ્યે જ્યારે ચોરેથી દામોદર કુંડે જવા નીકળે ત્યારે જે પ્રકારનાં ભજનો તે ગાતા તે રામગરી પ્રકારનાં ભજનો. ત્યાંથી સ્નાન કરી પાછા વળે ત્યારે પ્રભાતી અને ચોરે પહોંચે ત્યારે પ્રભાતિયાં. આ પ્રભાતિયાં સવારના છ વાગ્યા સુધી ગવાય. એના ઘણા બધા ઢંગ છે. ઝૂલાણા છંદમાં રચાયેલાં પ્રભાતિયાં, દા. ત.

‘જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા,
તુજ વિના ઘેણામાં કોણ જાશે?’

- પ્ર. પ્રભાતિયામાં એટલે કે પદોમાં સવારના વાતાવરણનો ઉલ્લેખ આવે?
ઉ. પુષ્કળ. દા. ત. ‘પ્રાત સમે સૂર્ય ઊગ્યા પહેલાં જો મૂરખ મન રામ કહે રે...’ પછી

‘જાગીયે રઘુનાથ કુંવર પંછી બન બોલે રે.’

- પ્ર. આપણા ભજનોના રાગ શાસ્ત્રીય-સંગીત સાથે તાલમેલ ધરાવે છે?
ઉ. ના. એમાં ક્યાંક કાષ, રાગની છાયા હોય, પણ શાસ્ત્રીય બંધારણ ન હોય. રામગરી પ્રકારનો એક રાગ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં છે.
પ્ર. એની શાસ્ત્રીયતા પ્રમાણવામાં આવી છે?

- ઉ. હા, કારણ કે પરંપરાથી નક્કી થયેલા સ્વર છે. ભલે એનું નોટેશન નથી, કંઈ ગ્રંથસ્થ નથી, શાસ્ત્રીય બંધારણ નથી, પણ કંઠોપકંઠ ચાલ્યું આવે છે તે છે. આજનો કહેવાતો ધંધાદારી કલાકાર, કહેવાતો ભજનિક એ જ્યારે હરકત કરે તેમાં તાન, મુરકી કે સ્વર-મીંડ લગાવે, જ્યારે દેશી ભજનિક છે તે આ રમત ન કરે. દેશી જે છે તે રજૂ કરી દે. એને જીવતું રહેવા દે છે, કારણ કે સ્વર સાથે, એ નાદ સાથે એનો નાળસંબંધ છે, તો આ બધા પ્રકાર થયા સંધ્યાથી સવાર સુધીનાં ભજનોના.

- પ્ર. આપણા ભજનસાહિત્યમાં વધુ સંશોધન કોણે કર્યું?

- ઉ. સંશોધનાત્મક દષ્ટિએ આપણા ગુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં સહુથી પહેલું

કામ કર્યું હોય તો આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને. સૌરાષ્ટ્રનાં તળપદાં-દેશી ભજનો વિશે લખવા સૌરાષ્ટ્રના ગામડે-ગામડે એ સમયે ફરેલા. તે વખતે તો ટેપ રેકોર્ડર પણ નહીં. બગલથેલામાં પેન્સિલ અને નોટબુક લઈને તેઓ ફર્યા. ક્ષિતિબાબુએ નોંધ્યું છે કે જસદણ પાસે કનેસડા ગામે એક મોહનદાસ સાધુ હતા. તેમને ત્રણ હજાર ભજનો કંઠસ્થ હતાં. તેમને મળ્યા પછી ક્ષિતિબાબુએ લખ્યું કે આ મૂડી કોઈક સાચવી લે તો સારું. ક્ષિતિબાબુના ‘સાધનાત્રયી’ પુસ્તકમાં આ બધું જ ગ્રંથસ્થ છે. જયંતીલાલ આચાર્યએ પણ ‘ગુજરાતના સંત કવિઓ અને બાઉલ પંથ’ નામે પુસ્તક કર્યું છે. આ કેડી કંડારાઈ અને તે કેડીએ મેઘાણીભાઈ ચાલ્યા. તેમણે ‘સોરઠી સંતવાણી’ અને ‘સોરઠી સંતો’ આ બે પુસ્તકો આપણને આપ્યાં. ૧૯૨૩/૨૪થી મેઘાણીભાઈએ આ સંશોધન કરવાની શરૂઆત કરી. યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, શાંતિનિકેતને કંડારેલી કેડી અને લોકજીવન સાથેના પ્રત્યક્ષ સંવાદ-સંબંધ, આ વસ્તુઓ આપણી પાસે ફક્ત મેઘાણીભાઈ પાસેથી આવી. શુદ્ધ, પ્રમાણભૂત, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કોને કહેવાય તે તેમણે બતાવ્યું. શાસ્ત્રીય ઢંગે સાહિત્ય સુધી આ સરવાણી મેઘાણીભાઈએ પહોંચાડી. મકરંદ દવેએ ‘સંત કેરી વાણી’ અને ‘ભજનરસ’ નામે ભજનસાહિત્યનાં બે પુસ્તકો આપ્યાં.

- પ્ર. આપણાં ભજનોની બંદિશ આપણી જ છે કે તેમાં બીજા પ્રદેશોની અસરો પણ છે? કહે છે કે આપણા લોકસંગીત પર રાજસ્થાનની અસર છે?
- ઉ. સૌરાષ્ટ્રના લોકસંગીત વિશે જો વાત કરવાની હોય, ભજન કે ભક્તિ-સંગીતની વાત હોય. મેં પહેલાં કહ્યું છે કે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં સમગ્ર ભારતમાંથી યાત્રિકોની વણજાર આવતી, ત્યારે તો પગરસ્તે જ અવાતું. ગામડે-ગામડે મંડળીઓ રોકાતી હોય, બંગાળથી બાઉલ સંતો આવ્યા હોય કે મહારાષ્ટ્રના વારકરીઓ આવ્યા હોય, ભજનો તો તેઓ ગાતા જ; અલબત્ત, પોતપોતાની ભાષાઓમાં. તે વખતે તેમને સાંભળનારો વર્ગ પણ ભજનિક હોય એટલે તેમના લય કે સ્વરો આપણે ઝીલ્યા હોય, આમ અનેક પ્રકારે સરવાણીઓ વહેતી આવી અને સૌરાષ્ટ્રનું ભક્તિસંગીત ઘડાતું આવ્યું.
- પ્ર. તમે ભજનોના સંશોધનાર્થે ગામડે-ગામડે ફર્યા છો. કોઈ વખત કોઈક તો એવું મળ્યું હશે જે અનુભૂતિ ધરાવતું હોય. એવો કોઈ પ્રસંગ કહો.

ઉ. જામ-જોધપુર પાસે એક ગામડામાં ગોવાભગત ચનિયારા નામના એક અહ્યાસી વર્ષના ગૃહસ્થ રહે. સંતપરંપરાના સાધક. તેમની પાસે મારે જવાનું થયેલું. અપંગ, એટલે અરધું અંગ લકવાગ્રસ્ત. પથારીમાં જ બેઠેલા. મારા એક મિત્રે પરિચય કરાવેલો. આ જણે આખી જિંદગી ભજનિકોમાં જ ગાળેલી. ભજનો અને ભજનપરંપરાનો ખજાનો. પોતે ખેડૂત પણ રાત ભજનિકો વચ્ચે અને દિવસે ખેતી, હું તેમને મળ્યો. મેં ટેપ રેકોર્ડર કાઢ્યું તો તેઓ બોલે જ નહીં. મેં પૂછ્યું તો મને કહે પહેલાં આ ડબલું બંધ કરી તારા થેલામાં મૂક. પછી વાત કરું. સત્સંગ તો સાંભળીને ઝીલવાનો હોય. વાત સાચી હતી. મેં ટેપ રેકોર્ડર બંધ કરી થેલામાં મૂકી પાછું ચાલુ કરી દીધું. હું સંશોધક એટલે આવી સામગ્રી કેમ જવા દઉં? એટલે મેં સાત્ત્વિક ચોરી કરી.

પ્ર. તમને સંતોને મળીને કોઈ અનુભૂતિ થઈ હોય એવું બન્યું છે?

ઉ. કોઈ પણ મહાપુરુષ કે સિદ્ધપુરુષના સાંનિધ્યમાં આપણે બેસીએ અને પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય તેનાથી મોટી બીજી કોઈ અનુભૂતિ ન હોય. વાતાવરણમાં આપણને શુચિતાનો અનુભવ થાય આટલું પૂરતું છે. બાકી તમને સ્પર્શે અને તમને ઝણઝણાટી થાય, એ બધી બનાવટી વાતો છે. આપણો પિંડ કેટલો પરિપક્વ છે તે પણ જોવાનું ને? અને પિંડ શોધ્યા વિના પાર ન થવાય.

પ્ર. મકરંદભાઈ પછી આ પરંપરાના સંશોધન વિશે વાત કરો.

ઉ. મકરંદભાઈએ એક આખી પેઢી શરૂ કરી. એમાં હું તો તેમની સાથે જોડાયેલો હતો જ. તે પછી હું લોકસાહિત્ય લઈને એમ.એ. થયો. ભજનિક સંત કવિ દાસી જીવણ મારા મૂળ વતનના, એના પર મેં પી.એચ.ડી. કર્યું. પછી યુનિવર્સિટીમાં લેક્ચરર થયો. તે દરમિયાન મને ડૉ. હોમી ભાભા ફેલોશિપ મળી અને તેમાં મેં પી.એચ.ડી. પછીનું સંશોધન કર્યું.

પ્ર. યુનિવર્સિટી લેવલ પર લોકસાહિત્ય કે ભજનસાહિત્ય પર કામ થાય છે. તે કામ જોઈને તમારા જેવી વ્યક્તિ કે જેણે તળમાં જઈને આ કામ કર્યું છે, તો તમને એ કામ કેવું લાગે છે?

ઉ. કોઈ પણ સરકારી કે અર્ધસરકારી સંસ્થાનું કહેવાતું એકેડેમિક હોય છે. આ આપણી જાહેર માન્યતા પ્રમાણેની વાત છે, પણ તેમાં અંદરોઅંદરના

વિખવાદ અને શુદ્ધ સાહિત્યનિષ્ઠાનો અભાવ, આ બે વસ્તુને કારણે આપણે મહોર મારી શકીએ એવું સંશોધનકાર્ય નથી થતું અને જો શુદ્ધ અભ્યાસનિષ્ઠા હોય તો તમે તે તત્ત્વ પામી શકો. જિજ્ઞાસા હોય તો આપણા પૂર્વસૂરિઓએ આપણને અઢળક સામગ્રી આપી છે.

પ્ર. આમાં હજી શું થઈ શકે? અને કેમ નથી થયું?

ઉ. ધીરેધીરે નવી પેઢીના કેટલાક સંશોધકો અમે તૈયાર કરીએ છીએ, પ્રોત્સાહન આપીએ છીએ, અનેક પ્રવાહો અનેક રીતે પોતપોતાની મતિ અને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે, છતાં એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે કંઈક આપણે હજી કરવાની જરૂર છે. માત્ર સંતસાહિત્ય નહીં, લોકવિદ્યાની હું વાત કરું છું. એક સંસ્થા, એક કેન્દ્ર હોય – જ્યાંથી કાર્ય થવું જોઈએ અને એ કાર્ય જનસમુદાય સુધી, નવી પેઢી સુધી પહોંચે એ થવું જોઈએ. અત્યારે તો પ્રચાર માધ્યમો પણ કાર્યરત છે. લોકો સુધી તરત પહોંચી શકાય અને બીજી વાત એ છે કે લોકસમુદાયને પણ ભૂખ છે. આજે લોકસંગીત અને ભક્તિસંગીતમાં મનોરંજન કરનારો વર્ગ છે. પણ જો લોકો પાસે તમે સાચા પારંપરિક ઢાળમાં ભજનો ગાઓ તો તેમની ભૂખ હોય તેવો પણ વર્ગ છે જ. ચોક્કસ છે અને કમનસીબે તેમના સુધી આ વસ્તુ પહોંચાડી શકવા આપણે અસમર્થ છીએ. આજે આટલી સુવિધા હોવા છતાં આપણે વિશ્વમાં આપણી વાત નથી કરી શકતા.

પ્ર. તમે જે કાર્ય કર્યું એને પ્રેમસાધ્ય માનો છો કે કૃપાસાધ્ય?

ઉ. હું પ્રામાણિકપણે માનું છું કે મને પરમાત્માએ આ કામ માટે નિમિત્ત કર્યો છે. આ શ્રમસાધ્ય પણ ખરું અને કૃપાસાધ્ય પણ ખરું. પહેલા કૃપા પછી મહેનત. સંપૂર્ણપણે હું માનું છું કે પરમતત્ત્વનો પ્રેમ આપણા ઉપર સતત વરસે છે. આપણી સંવેદના એના તરફ કુંઠિત થઈ છે. જો થોડી પણ સંવેદના જાગ્રત હોય તો ક્ષણે ક્ષણે એની અનુભૂતિનો અનુભવ કરી શકીએ.

પ્ર. તમને જો પસંદગી કરવાનું કહેવામાં આવે તો આવતા જન્મ માટે તમે શું પસંદ કરો? તમે શું થવા ઇચ્છો?

ઉ. તો હું માત્ર ને માત્ર એક ભજનનો ગાયક થાઉં. ભજનના ક્ષેત્રમાં પડું પછી ભલે ધૂળિયું ગામડું હોય. હરિજનનું કે ભરવાડનું ઘર હોય પણ જ્યાં ભજનના સંસ્કાર હોય ત્યાં જન્મ થાય એટલું પસંદ કરું અને માગું છું.